

Skeppsbroadeln blev rik på ofriheten

| av Klas Nyberg

1700-talets svenska storföretagare var grosshandlarna i Stockholm – Skeppsbroadeln.

De levde högt på statliga detaljregleringar som de själva hade drivit igenom.

Men en ny tids entreprenörer tog över när monopolen avskaffades.

HEBBESKA HUSET PÅ Riddarholmen och Skeppsbron 36 är två byggnader som lätt kan beskådas under samma söndagspromenad i Gamla Stan i Stockholm. Husen är nog det enda som idag påminner om en av Sveriges mest betydande importfirmor under 1700-talet.

Christian Hebbe invandrade till Stockholm från Greifswald på 1710-talet där han till en början tjänade som handelsbokhållare hos köpmannen Georg Bernhard von Scheven. Efter hand övertog Hebbe firman som blev ett av Stockholms ledande handelshus med säte i nuvarande Skeppsbron 36. Av Christian Hebbes söner fortsatte de två äldsta att driva företaget som under resten av 1700-talet kallades handelshuset Chr. Hebbe & söner. En annan son, Hindric, var tillsammans med svågern Johan Kantzow ägare till Danviksmanufakturen, en av Stockholms största klädesfabriker. En tredje, Anders, blev med tiden en framstående bruksägare med utgångspunkt i faderns inköp av Risinge respektive Högfors bruk. Vid sin död hade Christian Hebbe även omfattande engagemang i varv, fabriker och det spektakulära Ostindiska kompaniet.

Christian Hebbe och hans söner hörde till den så kallade Skeppsbroadeln, de köpmän som bodde och verkade längs Skeppsbron i Gamla Stan under 1600-, 1700- och 1800-talet. Termen, som ursprungligen var tänkt som en ironi, kommer av att de rikaste grosshandlarna såg sig själva som en uppåtstigande socialgrupp gentemot adeln. Storköpmännen brukar betecknas som den viktigaste dynamiska faktorn i svensk ekonomi under 1700-talet fram till 1800-talets början. Dynamiken bestod i att de på kort tid gjorde stora vinster som sedan spreds till andra sektorer i svensk ekonomi.

De stora handelshusens viktiga roll i svensk ekonomi och samhälle är obestridlig och i synnerhet gäller det

deras engagemang i landets ledande exportvaror. Den fortsatta frågan är dock vilken betydelse själva Skeppsbroadeln hade på längre sikt för Stockholms och Sveriges ekonomiska utveckling. För som vi skall se i det följande var de utländska storköpmännens glansperiod starkt tidsbunden till frihetstiden (1718–1772) och dess politiska klimat. Framför allt genom att man med utgångspunkt i hattpartiets ekonomiska politik lyckades utverka en omläggning av politikens inriktning med monopol, subsidier och särbestämmelser till sin egen ekonomiska fördel. Efter 1760-talets svåra ekonomiska och politiska kriser minskade Skeppsbroadelns politiska inflytande men bibehöll en stark ställning i Stockholms ekonomiska liv till början av 1800-talet.

Från 1700-talets slut tycks en ny grupp av köpmän och fabriker med en mer anspråklös framtoning växa fram vid sidan av Skeppsbrons ledande köpmän. Kanske de mer än Skeppsbroadeln, med sin förankring i 1700-talets korporationstänkande, förebådar näringsfrihetsreformerna och den efterföljande industriella revolutionen som inleddes vid mitten av 1800-talet?

GROSSHANDELN INTERNATIONELL

Det är i första hand grosshandelns internationella karaktär som förklarar den utländska närvaron i Stockholm under 1600-, 1700- och början av 1800-talet. Större handelshus behövde ha agenturer och filialer i länder som de regelbundet handlade med. Religionsförföljelser och folkflyttningar bidrog också till internationaliseringen, såsom var fallet med judar, skottar och franska hugenotter. I andra fall innebar den internationella handelns utbildningssystem med läroår på utländska handelsorter att några blev kvar och etablerade sig för gott där de gått i lära.

För svenskt vidkommande blev de utländska etableringarna i svenska stapelstäder ett sätt att finansiera

svensk export med utländskt kapital. Lagstiftningen hindrade utlänningar från att finansiera de svenska järnbruken och utländskt kapital gick inte att placera i fast egendom i Sverige. När utländska köpmän etablerade sig i Stockholm var det ofta ett sätt att lösa detta problem. De stora handelshusen hade vanligen långvariga fortsatta kontakter med släktingar i hemlandet.

Det är härkomsten mer än något annat som förklarar de stora handelshusens specialisering. Christian Hebbes omfattande import av spannmål berodde på att han härstammade från och hade sina nätverk i norra Tyskland. Det är samma fenomen som förklarar varför tysktättade köpmän i gemen sysslade med den omfattande importen av säd från Danzig och städerna i Pommern. På ett liknande sätt var det handelshusen av brittisk härkomst som dominerade exporten av järn till England.

FÅ AKTÖRER

Samtidigt skilde sig export och import åt på ett grundläggande sätt: antalet exportvaror var få liksom antalet exportörer medan varuimporten kännetecknades av stor mångfald och ett stort antal importörer. Varken export eller import var jämt fördelad mellan handelshusen; ett fåtal stora företag dominerade medan den stora majoriteten fraktade små andelar.

Stockholms hade cirka 150 exportörer under 1700-talet men de tio största handelshusen svarade för mer än hälften av exportens årliga värde. Efter hand accentuerades detta förhållande: de tio största handelshusen –

av vilka de flesta hörde till Skeppsbroadeln – svarade år 1730 för 55 procent av det årliga exporvärdet steg till 71 procent knappt hundra år senare, år 1820. De mest betydande exportprodukterna var liksom under 1600-talet stångjärn, koppar, trävaror samt beck och tjära. Viktigast var det järn som producerades i Bergslagen. Stockholm var den klart ledande exporthamnen och behöll denna ställning trots att staden efter 1700-talets mitt tappade i betydelse inom alla dessa varugrupper.

Importen var starkt differentierad och antalet importörer betydligt fler, cirka 450 samtida. Den dominerades inte på samma sätt som exporten av de utländska handelshusen även om en viss koncentrationstendens gjorde sig gällande under 1700-talet. De tio största importörernas andel steg från en fjärdedel av den samlade importens värde år 1730 till cirka en tredjedel i början av 1800-talet. Importen till Sverige bestod inte minst av salt och spannmål, men även kryddor, te och råvaruämnen till textilier samt mycket annat lossades i Stockholm för vidare transport till Bergslagen, Norrlandskusten, Finland och mellansvenska inlandet. Men Stockholms dominans minskade även när det gällde importen och nedgången satte in under 1700-talets senare hälft.

REGLERAD EKONOMI

Skeppsbroadelns särställning under 1700-talet var uppbyggd på en ekonomisk lagstiftning som ensidigt gynnade Stockholms exportörer. Det var under 1720-talet, när Stockholms borgerskap stärkte sina positioner på magistratens bekostnad efter det karolinska enväldets fall, som en grupp storköpmän alltmer kom att dominera Stockholms borgerskap. Med säte i hattpartiet drev en ganska liten grupp, med män som Gustaf Kierman och Thomas Plomgren, igenom en ny handels-, sjöfarts- och industripolitik på det bredare borgerskapets bekostnad. Framför allt drabbades det traditionella hantverket och de traditionella importörerna av textilvaror hårt.

Resultaten blev bland annat förordningarna om hel- och halvfrihet, produktplakatet och förbud mot import av framför allt textilvaror till förmån för inhemska manufakturerna som år 1739 fick en egen industrilagstiftning. Dessa och andra regelverk som ensidigt gynnade de stora exportörerna, förblev delvis intakta fram till 1760-talets internationella handelskris och mössornas politiska tillträde. Det bottniska handelstvånget och produktplakatet från 1724 avskaffades när mössorna tog över vid riksdagen 1765/66; de gamla hel- och halvfri-

heterna från tull för svenska skepp som förnyats 1722 avskaffades. Denna avreglering sammanföll med att Stockholms så kallade stagnationsperiod för näringslivet inleddes vilket bör ha fördjupat svårigheterna i slutet av 1700-talet.

Med 1763 års internationella handelskris och 1766 års räfst förlorade Stockholm och Skeppsbroadeln sin tidigare ställning. De åtföljande rättegångarna mot deltagarna i 1750-talets Växelkontor, en gång initierat av släkterna Grill, Lefebure och Clason, drev flera stora handelshus i konkurs. En motsvarande räfst drabbade industripolitiken och också många spektakulära industriföretag med köpmän som förläggare gick i konkurs. Perioden från 1700-talets mitt till 1850 representerar en period av stagnation i huvudstadens ekonomiska utveckling. Den ekonomiska tillväxten var svag och hantverk och manufaktur gick tillbaka. Befolkningsutvecklingen var närapå stillastående och de höga dödstalerna, även mätt med internationella mått, stod sig långt in på 1800-talet.

Carl Michael Bellman har fångat 1760-talets tidsstämningar i sista versen av sin berömda dikt om stor köpmännen i Stockholm:

Chapeau-bas och pungen klar,
Lite högmod ännu kvar —
Ge förslag till landets nytta,
Äntligt stupa kullerbytta...
Slutet, slutet, mina herrar, slutet!

Den långsiktiga effekten av 1760-talets kriser och Skeppsbroadelns minskade politiska inflytande är dock svårtolkad. Vi såg tidigare att de ledande exportörerna snarare stärkte än tappade sin dominans i huvudstadens export. Den minskande andelen för små och medelstora aktörer kan bero på att de mindre grossisterna drabbades hårdare av Stockholm ekonomiska stagnation än de större. Totalt sett förlorade Stockholm andelar av sjöfarten under 1700-talet, framför allt till Göteborg men det var en långsiktig tendens. Naturligtvis förstärktes den av att monopolerna avskaffades. Ändå ökade Stockholms export av stångjärn i absoluta tal och förblev ganska stabil i förhållande till riket. Även när det gäller övriga exportvaror tycks förhållandena mellan stapelstäderna varit relativt stabila under hela 1700-talet.

Däremot förändrades sammansättningen av utländska köpmän efter 1766. Den generation som blev föremål för mössornas åtgärder försvann. Efter 1760-talet upphörde brittisk och fransk invandring medan den tyska fortsatte och ökade i betydelse. Den förändringen har satts i samband med att svenskt stångjärn långsiktigt fick minskande internationell betydelse medan import av spannmål och textilier från Östersjömrådet förblev viktiga. Man skall också komma ihåg att manufakturerna – som i allt väsentligt förädlade importerade textilvaror – ofta drevs av personer med sina rötter i Tyskland. Också de ledande importfirmornas män var nästan uteslutande därifrån, som släkterna Hebbe, Koschell,

FAKTA

Skeppsbron anlades under 1630- och 1640-talet genom förnyade tomtregleringar och en omfattande nybyggnation på Stadsholmens östra sida. Namnet Skeppsbron var allmänt vedertaget från seklets mitt. I allmänhet inrymdes här både bostad och handelsrörelsens kontor. Lager, magasin och stall placerades inåt gränderna. Längs kajen låg fartyg och båtar i rader för i- och urlastning av varor från när och fjärran. Skeppsbron var under 1700-talet en av Stockholms förnämsta gator med en omtalad enhetlig arkitektur i form av en berömd silhuett: Skeppsbroraden.

Bottniska handelstvånget förbjöd norrländska och finländska städer vid Bottniska viken att sända sina fartyg till hamnar söder om Stockholm och Åbo och att ta emot utländska fartyg. Det avskaffades till största delen 1765, men var inte helt upphävt förrän 1812.

Hel- och halvfriheten var ett sätt att gynna den inhemska handelsflottan under frihetstiden. Huvudtanken var att import

och export som bedrevs med utländska fartyg belades med 50 procent högre tull än svenska så kallade helfria fartyg.

Enligt 1724 års **produktplakat** var alla fartyg av utländsk nationalitet förbjudna att införa andra varor än det egna landets och dess koloniers i Sverige.

Städernas **hallrätter** hade från 1739 uppsikt över manufakturer och fabriker. De gav tillstånd att sätta i gång fabriksrörelse, granskade det som tillverkades och hallstämplade de godkända varorna.

1846 års näringsfrihetslagstiftning avskaffade skråtvånget och hallrätterna. Även minuthandeln blev jämförelsevis friare, framför allt på landsbygden, kvinnliga näringsutövare tilläts och regleringarna upphävdes också inom bergsbruket. Vissa kvarstående inskränkningar i näringsfriheten upphävdes helt med 1864 års förordning om fullständig näringsfrihet.

Schmidt, Beskow och Bohnstedt. Vad som hände under 1700-talets sista decennier var att de nu också stärkte sin ställning som exportörer.

TILLBAKAGÅNG

Skeppsbroadeln bibehöll således sina positioner under de svåra decennierna i 1700-talets slut och under Napoleonkrigen och kontinentalblockadens år fram till 1815. Som framkom svarade de tio största handelshusen för drygt 70 procent av exportens samlade värde ännu år 1820. Därefter inleds Skeppsbroadelns egentliga tillbakagång men det är den period i den här skisserade processen som vi har minst kunskap om för närvarande.

Vad vi vet är att Stockholms långvariga stagnation fortfor ett par decennier och bröts först vid 1800-talets mitt men den behöver inte ha drabbat den här aktuella utrikeshandeln. Kartläggningar visar också på en geografisk tyngdpunktförskjutning i grosshandelns lokalisering från Skeppsbron till Södermalm. Det totala antalet registrerade handelskontor, förråd och hushåll i Stockholm fördubblades mellan år 1800 och 1840 samtidigt som antalet grosshandlarhushåll vid Skeppsbron minskade något. Detta är också en period med stora förändringar i järnhanteringen inklusive kraftiga förskjutningar i marknadernas länderfördelning med en minskande internationell betydelse för svenskt järn och stål. En annan förändring av betydelse är att Sverige blev självförsörjande med spannmål.

Effekten av detta slår troligen igenom under 1820-talet då Skeppsbroadeln tycks spela en mer tillbakadragen roll. Perioden är omvälvande. 1846 års näringsfrihetslagstiftning, då skråväsendet, hallrätter och handelskorporationer avskaffades, föregicks av ett omfattande reformeringsarbete flera decennier före i syfte att avreglera svensk ekonomi. De tyskättlade handelshusens skötebarn, spannmålshandeln, avreglerades redan med det sena 1700-talets marknadsreformer.

Medan Skeppsbroadeln minskade i betydelse ökade det totala antalet grosshandlare i Stockholm ökade under 1800-talets första hälft. Mycket tyder på att det var fråga om en ny typ av entreprenörer.

NYA TIDER

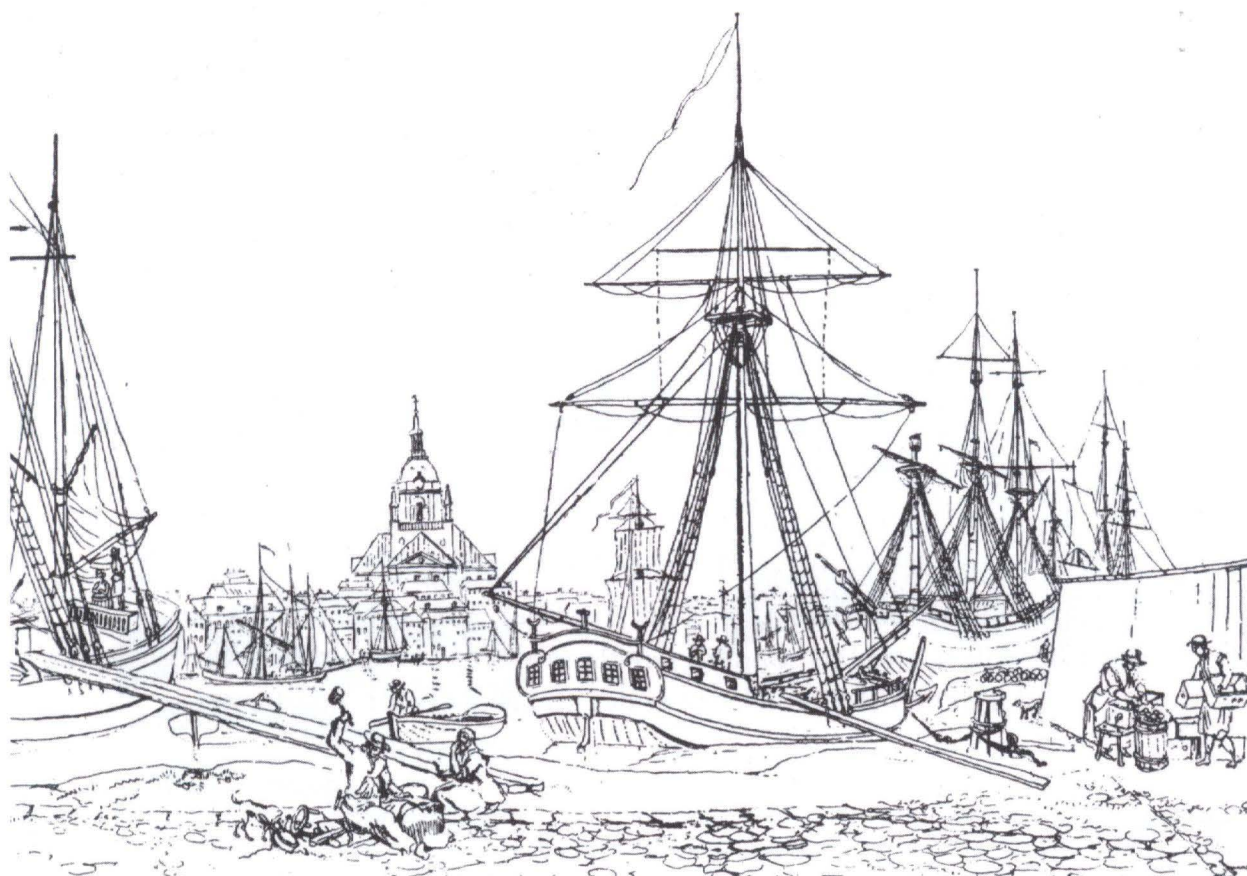
En person som förebådar den nya tidens män är grosshandlaren Bengt Magnus Björkman (1745–1824) som var verksam decennierna efter 1760-talets kriser. Till skillnad från det tidiga 1700-talets storköpmän härstammade Björkman ur västsvenska bruksägarläkter. Han började som handelslärling på 1760-talet, men vid sekelskiftet 1800 hade han skapat ett handels- och sjöfartsimperium som omfattade både Sverige och Finland. Handelshuset Björkman skilde sig som företag på viktiga punkter från Skeppsbroadeln.

För det första var Bengt Magnus Björkman en modern entreprenör på ett annat sätt än de traditionella storköpmännen. Visserligen hade han kommit i besittning av flera av sina större förvärv genom slumpen, men Björkmans sätt att aktivt förvalta och driva egendomen var nytt. Ett typiskt kännetecken för Björkman som företagare – det framgår av hans bevarade brevkopior – var att alla förvärv skulle integreras i företagskonglomeratet som helhet. Delkomponenter i de omfattande egendomarna som inte var användbara, såsom exempelvis kvarnar och klädesvalkar, arrenderades ut. Kärnverksamheter som gruvor och bruk effektiviserades. Björkman var mer av en brukspatron som integrerade produktionen bakåt och framåt än han var en traditionell grosshandlare.

För det andra skilde sig Bengt Magnus Björkmans nätverk från de som kännetecknade de gamla köpmanfamiljerna. De hade sedan gammalt omfattande släktförbindelser sig emellan i form av olika slags strategigiften där giftermål och fadderskap konfirmerade affärsförbindelser och samarbete. Bengt Magnus Björkman gifte däremot in sig i den judiska familjen Levin, utanför Skeppsbroadeln, med Ulrika Magdalena Levin. Hennes far Adolf Ludvig Levin hade visserligen antagit luthersk konfession och var en av hovets viktigaste bankirer, men han var ingalunda en okontroversiell person. Judar hade, trots lättnader i slutet av 1700-talet, fortfarande begränsade rättigheter och fick bara ägna sig åt vissa särskilda yrken.

För det tredje skilde sig Björkmans politiska engagemang från Skeppsbroadeln. Björkman var under 1780-talet och 1790-talet starkt politiskt engagerad i oppositionen mot Gustav III. Under 1790-talets politiska oro betecknades han som politiskt radikal och jakobin och var till och med tillfälligt arresterad i samband med mordet på kungen våren 1792. Medan Skeppsbroadeln således ville vara adel eller snarare gjorde anspråk på en sådan social position och använde sig av politiken för att gynna sina ekonomiska särintressen, var män som Björkman adelsprivilegiernas motståndare och svurna fiender till l'ancien regime, det gamla samhällets värdegemenskap där var och en hade sin givna plats.

Slutligen, där Skeppsbroadeln slösade, investerade och sparade köpmän som Bengt Magnus Björkman. Som uppåtsträvande socialgrupp ägnade sig Skeppsbroadeln åt en iögonfallande konsumtion i form av lyx och elegant inredningar av våningarna längs Skeppsbron. Björkman var däremot anspråklös i sin personliga framtoning och livsföring. Han tycks också ha haft framgång i sina placeringar av överskottskapital. Stora delar av dåtidens placeringar skedde på reversmarknaden och betydande delar av tillgångarna i ett handelshus kunde bestå av fordringar utspridda på ett stort antal aktörer.

Sådana placeringar var inte riskfria. De många konkurrenserna i slutet på 1700-talet kunde lätt leda till att ett handelshus tillgångar övergick till att vara osäkra fordringar. Alltför många sådana omgivande fallisemang kunde på sikt påverka det egna företagens kreditvärdighet och ställning.

BORT FRÅN SKEPPSBRON

En vanlig uppfattning i forskningen är att de många olika engagemangen och benägenheten till mångsyssleri var en medveten metod att sprida riskerna. Men som bland annat Fernand Braudel har påpekat så finns också möjligheten att det ofta saknades verksamhet att placera kapital i för framgångsrika grosshandlare. Den så kallade cirkulationssfären och penningekonomin var före 1800-talet ytterst begränsad och stora delar av det svenska samhället ingick ännu i jordbrukssektorn. Placeringar i jordegendom och fastigheter behöver därför inte bara uttrycka passivitet och en benägenhet att lämna det kommersiella livet. Det var dåtidens säkra placeringar som dessutom medförde en social position i samhället. Björkmans ekonomiska beteende är särskilt intressant med hans uttryckliga strävan efter att låta varje komponent i sitt imperium av säterier, gruvor och bruk generera vinst eller åtminstone bära sina egna kostnader.

Bengt Magnus Björkman stannade inte heller i Gamla Stan. När hans slutgiltigt etablerade sig med eget hus i Stockholm, som en av stadens mest framstående handlare, sökte han sig till nedre Norrmalm och inte till Skeppsbron. Det "Björkmanska huset" låg i kvarteret

Hästen vid platsen för nuvarande Nordiska Kompaniet (NK). Platsen förblev centrum för Björkmans företagsimperium fram till hans död 1824.

För att sammanfatta: forskarna vet fortfarande idag inte säkert vilken Skeppsbroadelns långsiktiga betydelse verkligen var på längre sikt. Obestridligen bidrog utländska köpmän på lång sikt till Sveriges ekonomiska utveckling; först via Hansan på 1500-talet och senare med holländska köpmän under 1600-talet och slutligen i form av Skeppsbroadeln under 1700-talet. Samtidigt var de sistnämndas särställning delvis uppbyggd kring en lagstiftning som ensidigt gynnade deras egna ekonomiska intressen och som de själva varit med om att formulera. 1730- och 1740-talets ekonomiska politik genomfördes på bekostnad av andra grupper, främst importörer och traditionella hantverkare. När dessa särbestämmelser ändrades i slutet av 1700-talet började en ny typ av företagare i mer anspråkslöst format göra sig gällande.

Klas Nyberg (klas.nyberg@ekhist.uu.se) är docent i ekonomisk historia vid Uppsala universitet och forskningssekreterare i Kommittén för stockholmsforskning. Han leder forskningsprogrammet Skeppsbroadeln i Gamla Stan 1650–1850, finansierat av Handelsbankens forskningsstiftelser. Programmet är presenterat i skriften *The "Skeppsbro Nobility" in Stockholms Old Town 1650–1850*. A Research program on the role and significance of trade capitalism in Swedish economy and society. Uppsala Papers in Economic History. Research Report No 49. Uppsala 2001, som också har en bibliografi med aktuell litteratur i ämnet.